

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Γ1
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
(ΚΡΗΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1821 – 1913)

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»
ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου : Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος
Ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
(ekapsome@yahoo.gr)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα :
Κωστής Ψυχογιός (pezanos@otenet.gr)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.
Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (info@kazanakis.gr)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη της Περιφέρειας
Κρήτης: Περιφερειακής Ενότητας Χανίων (www.chania.eu/)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:
Αντώνης Πετρουλάκης (πρόεδρος), Κώστας Μαυρακάκης (αντιπρόεδρος),
Βαγγέλης Μπούρμπος (γραμματέας), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (ταμίας),
Γιάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (μέλη).

ISBN (vol.) : 978-960-8648-07-4

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879
www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

Οικισμοί κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Βασίλειο. Η περίπτωση της Μινώας (Τολό) 1833-1848

1. Εισαγωγή

Οι διπλωματικές εξελίξεις του 1830 δεν ήταν ευνοϊκές για την Κρήτη. Πολλοί Κρήτες, κυρίως όσοι είχαν εκτεθεί με ένοπλη δράση στα χρόνια της Επανάστασης και αγωνίζονταν να περιληφθεί το νησί τους στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αναγκάστηκαν να ζητήσουν τότε καταφύγιο στην ελεύθερη Ελλάδα ως πρόσφυγες (Βαγιακάκος 1967 και 1969: 41-70 και 102-173). Το ενδιαφέρον του κράτους για την αποκατάστασή τους αρχικά εκδηλώθηκε με το ΚΔ΄ Ψήφισμα του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια της 13^{ης}/25^{ης} Μαρτίου 1831 (Βακαλόπουλος 1939: 135-144). Αυτό προέβλεπε χορήγηση 15-100 στρεμμάτων εθνικής γης σε κάθε κρητική οικογένεια και χρηματική βοήθεια οκτώ φοινίκων ανά στρέμμα για τις δαπάνες εγκατάστασης, αγοράς ζώων και γεωργικών εργαλείων.

Η εφαρμογή του ψηφίσματος, εξαιτίας του θανάτου του κυβερνήτη και του εμφυλίου που ακολούθησε, δεν ολοκληρώθηκε ούτε τηρήθηκαν με ακρίβεια όσα είχαν προβλεφθεί (Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1833: 279).¹ Έτσι, το 1833, τα σχετικά

* Γενικά Αρχεία του Κράτους, Δάφνης 61 και Μουσών, Π. Ψυχικό, 154 52 Αθήνα. E-mail: tzavaramar@yahoo.gr

1 Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, υπουργός επί των Οικονομικών το 1833, σε αναφορά του προς την Αντιβασιλεία (έγγρ. 07: Ministère des Finances pour la Régence, "Renseignements sur la gestion des commissions des Candiotes", Ναύπλιο, 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1833) εκθέτει, με βάση τα αρχεία της

10^η ΔιεθνΚρητΣυν (Χανιά 2006) Γ1 (Χανιά 2011) 91-113

με την αποκατάσταση των προσφύγων Κρητών έχουν ως εξής: (1) Αρκετές οικογένειες δεν είχαν λάβει γη, (2) πολλές οικογένειες ήταν κάτοχοι γαιών καθ' υπέρβαση των όρων του Ψηφίσματος, (3) άλλες είχαν επιστρέψει στην Κρήτη εγκαταλείποντας ή εκποιώντας τη γη που τους είχε δοθεί, (4) ελάχιστοι Κρήτες καλλιεργούσαν οι ίδιοι τη γη που κατείχαν. Οι περισσότεροι την είχαν αφήσει για καλλιέργεια στους ντόπιους, εισπράττοντας απλώς το 15% επί της παραγωγής, εισόδημα μηδαμινό που δεν κάλυπτε ούτε στοιχειωδώς τις ανάγκες τους.

Έτσι, η Αντιβασιλεία (1833-1835) αναγκάστηκε να ασχοληθεί με τις εκκρεμότητες των προηγούμενων παραχωρήσεων. Τα υπουργεία Οικονομικών και Εσωτερικών, για να αντιμετωπίσουν τα διαρκή παράπονα των Κρητών, που είχαν αδικηθεί ή αισθάνονταν αδικη-

πρώην επιτροπής επί του αποικισμού των Κρητών, τον τρόπο και τα αποτελέσματα εφαρμογής του ΚΔ' Ψηφίσματος Καποδίστρια: Η κυβέρνηση ενέκρινε, καταρχάς, να σχηματισθούν ομάδες από οικογένειες Κρητών κάτω από τη διεύθυνση ενός αρχηγού και να καταγραφούν σε κατάλογο, στον οποίο, εκτός από το ονοματεπώνυμο και τον αριθμό μελών κάθε οικογένειας, έπρεπε να καταγράφεται και το μερίδιο γης που της αναλογούσε. Επειδή, όμως, η παραχώρηση των γαιών δεν μπορούσε να γίνει με όρους πλήρους ιδιοκτησίας, αφού δεν είχε καταρτισθεί ακόμη νόμος σχετικός με τους όρους διανομής της εθνικής γης, η επιτροπή αρκέστηκε να αφήσει τη διανομή στη διάθεση των αρχηγών των κρητικών οικογενειών, που εμφανίζονταν πρώτοι στους καταλόγους (*αρχικαταλογιστών*). Οι τελευταίοι, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν ακολούθησαν τους ορισμούς του Ψηφίσματος, αλλά διένειμαν τις γαίες κατά βούληση. Η εξιχνίαση των καταχρήσεων που διαπράχθηκαν από τους ίδιους, αλλά και πολλούς άλλους Κρήτες, οι οποίοι είχαν εγγραφεί σε περισσότερους από έναν καταλόγους με ίδια ή διαφορετικά ονόματα, απασχόλησε επί πολύ τις μετέπειτα κυβερνήσεις. Το πρόβλημα ήταν σοβαρότερο στην Αργολίδα, όπου έγιναν οι περισσότερες παραχωρήσεις γαιών. Επιτροπές υπό την επιστοσία του εκεί οικονομικού επιτρόπου άρχισαν, το 1838, το έργο του διαχωρισμού των γαιών κάθε κρητικής οικογένειας από τις ολικές παραχωρήσεις με καταμέτρηση, οροθεσία, περιγραφή και εγγραφή τους στους *Κώδικες Κρητών*, έκδοση επίσης ενός πρόχειρου αποδεικτικού και παράδοσή του στους δικαιούχους. Οι προσπάθειες, όμως, αναθεωρήσεως των επί Καποδίστρια παραχωρήσεων γαιών σε Κρήτες φαίνεται ότι δεν τελεσφόρησαν τότε, αφού αρκετά χρόνια αργότερα η εφαρμογή του *περί αποικισμού των Κρητών* Νόμου, της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1848 (ΦΕΚ 25/27-9-1848), προσέκρουσε σε ζητήματα σχετικά με νέες καταμετρήσεις κρητικών γαιών και εξαγωγή πλεονασμάτων υπέρ του Δημοσίου.

μένοι, και να ανταποκριθούν στα αιτήματά τους, εγκαίνιασαν νέα πολιτική, τη δημιουργία αυτοτελών κρητικών συνοικισμών, με την προσδοκία αυτή η επιλογή να αποβεί επωφελής και για τους Κρήτες και για το ίδιο το κράτος.

Μέρος του πολιτικού εγχειρήματος της Αντιβασιλείας για την αποκατάσταση προσφύγων στην Ελλάδα με ίδρυση νέων οικισμών αποτελεί και ο εποικισμός Κρητών προσφύγων στο Τολό της Ναυπλίας, στη Μινώα, όπως οι ίδιοι οι Κρήτες ζήτησαν να ονομασθεί ο τόπος εγκατάστασής τους. Με την παρούσα μελέτη, στηριγμένη σε αρχειακές πηγές, επιχειρείται η ανασύνθεση του άμεσα συνδεόμενου με το ζήτημα της αξιοποίησης των εθνικών γαιών γεγονότος και η ανάδειξη των δυσκολιών που καθιστούσαν εν πολλοίς ανέφικτους τους στόχους που έθετε στο ξεκίνημά του το περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων ελληνικό κράτος.²

2. Τόπος εγκατάστασης Κρητών : Τολό (Port-Toulon / Τουλόν) – Μινώα

Με την πολιτική της Αντιβασιλείας για την επίλυση προβλημάτων που αφορούσαν τον εποικισμό ετεροχθόνων φαίνεται ότι συμφωνούσαν και οι πρόκριτοι της κρητικής κοινότητας στην Αργολίδα. Σε αιτήσεις τους προς την Αντιβασιλεία, τους τελευταίους μήνες του 1833, εξέφραζαν την επιθυμία πολλών συμπατριωτών τους να παύσουν να ζουν διασκορπισμένοι στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου και να εγκατασταθούν επιτέλους σε έναν τόπο. Το Τολό

2 Την ίδια περίοδο, εκτός από την ίδρυση του κρητικού συνοικισμού στο Τολό της Ναυπλίας, αποφασίσθηκε η ίδρυση και άλλων συνοικισμών Κρητών, στη Μεθώνη της Μεσσηνίας με το όνομα *Νέα Κρήτη* (Β.Δ. της 18^{ης} Οκτωβρίου 1834) και στον Αδάμαντα της Μήλου (Β.Δ. της 24^{ης} Ιανουαρίου 1837). Το εποικιστικό πρόγραμμα της Αντιβασιλείας ήταν, βέβαια, ευρύτερο. Εκτός από μετοικεσίες γηγενών, προέβλεπε ακόμη και την ίδρυση αποικιών ξένων, όπως τις γερμανικές στρατιωτικές αποικίες στην Τίρυνθα (*Νέα Τίρυνς*) και στο Ηράκλειο Αττικής (ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών: Εθνικά Κτήματα, 1833-1869, 5: *Συνοικισμοί*, φ. 1872, 1874, 1880, 1882, 1884). Τα σχετικά με τους εποικισμούς ζητήματα ρυθμιζονταν με τα είκοσι δύο άρθρα του Β.Δ της 3^{ης}/15^{ης} Αυγούστου 1834, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

στην Αργολίδα υπήρξε τόπος δικής τους επιλογής και αποτέλεσε επίσημα το 1840 έναν από τους δήμους της επαρχίας Ναυπλίας, τον Δήμο Μινώας (Σκιαδάς 1993: 263· Ραγκαβής 1853: 275-276).

Το Τολό, στον ομώνυμο κόλπο της νότιας παραλίας της Αργολίδας (εικ. 1), όπου πιθανώς το λιμάνι της αρχαίας Ασίνης (Μηλιαράκης 1886: 67), το 1833 αποτελούσε καταφύγιο για βάρκες και μικρά καΐκια, κυρίως σπογγαλιευτικά, που χρησιμοποιούσαν την παραλία του για ξήρανση των σπόγγων που αλίευαν. Η περιοχή, μια στενή και μακριά λωρίδα παραλίας στα κράσπεδα βουνού, με λεπτή, πετρώδη και άγονη γη, δεν προσφερόταν ιδιαίτερα για ανάπτυξη καλλιέργειών. Τα 180 περίπου στρέμματα εθνικού περιβολιού στα περίχωρα με κήπους, αμπέλια και πηγή πόσιμου νερού, μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα αρκετά μικρό εισόδημα στους εποίκους. Βορειοανατολικά και βορειοδυτικά τα *Δρεπανοχώρια* (ανήκαν τότε στον Δήμο Ασίνης), διάσπαρτα σε κοιλάδα, τον λεγόμενο *αυλώνα των Δρεπανοχωρίων*, που κατέληγε στον όρμο της παραλίας, απείχαν από το Τολό 40-50 λεπτά. Οι κάτοικοί τους κατείχαν την περισσότερη και καλύτερη γη της περιοχής. Σε μικρή πάλι απόσταση, στην περιφέρεια του χωριού Χαϊτ(δ)άρι, απλωνόταν ο *κάμπος της Παναγιάς*. Η εθνική γη που ζητούσαν οι Κρήτες εκεί μπορούσε πιθανώς να προσελκύσει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό συμπατριωτών τους. Η παραχώρησή της, λοιπόν, ήταν δυνατό να αποτελέσει την πιο ενδειγμένη λύση για την ανάπτυξη του δικού τους οικισμού.

3. Η οικοδόμηση της πόλης Μινώα

Στις 2 Σεπτεμβρίου 1834 υποβλήθηκε στην Αντιβασιλεία το πολεοδομικό σχέδιο της νέας πόλης, της Μινώας. Το είχε εκπονήσει ο Βαυαρός αρχιγεωμέτρης Gebhard και το συνόδευε προϋπολογισμός δαπάνης για την ανοικοδόμησή της. Τα διατάγματα της 13^{ης}/25^{ης} Οκτωβρίου 1834 και της 19^{ης}/31^{ης} Ιανουαρίου 1835 (Δηλιγιάννης – Ζηνόπουλος 1868: 330-333) προχωρούσαν σε περαιτέρω ρυθμίσεις όλων των ζητημάτων των σχετικών με την εγκατάσταση των εποίκων: Παραχωρούνταν οικόπεδο ενός στρέμματος για ανέγερση οικίας, ένα στρέμμα για κήπο στα περίχωρα, η αναγκαία έκταση για

Εικ. 1: Χάρτης περιοχής Τολού

τους δημόσιους δρόμους, την εκκλησία, το σχολείο και το νεκροταφείο της νέας πόλης, το αναγκαίο για την ύδρευσή της εθνικό περιβόλι, δάνειο 340 δραχμών ανά έποικο για τις δαπάνες ανέγερσης οικίας, αγοράς ζώων και γεωργικών εργαλείων, για την αποπληρωμή του οποίου οριζόταν εγγυητής η κοινότητα (Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1835: 279).

Μέχρι τις 17 Δεκεμβρίου 1834 είχε πραγματοποιηθεί η χάραξη και αρίθμηση των οικοπέδων σε δέκα τετράγωνα στον επιλεγμένο χώρο και είχε αρχίσει η παραχώρησή τους από την επί του Συνοικισμού Επιτροπή, αποτελούμενη από στελέχη της γραφειοκρατίας, στους παρόντες Κρήτες εποίκους. Οι αντιπρόσωποί τους, αυτοί που συνέλαβαν την ιδέα εποικισμού των συμπατριωτών τους στο Τολό (Ρενιέρης, Χάλης, Φασούλης, Σακόρραφος, Ψωμαδάκης, Αγκαθάκης και Ξάνθης) επόπτευαν την πρόοδο των εργασιών θεμελίωσης της νέας πόλης και διαπραγματεύονταν αιτήματά τους με την Επιτροπή.

4. Οι πρώτοι οικιστές

Όπως αναφέρει ο υπουργός επί των Εσωτερικών προς την Αντιβασιλεία στις 11 Μαΐου 1834, 846 κρητικές οικογένειες από την Αργολιδοκορινθία είχαν εκδηλώσει την επιθυμία να εγκατασταθούν στο Τολό και 285 από τις Κυκλάδες. Ο αριθμός δεν ήταν μικρός. Μόνο 128 ήταν, όμως, τα ονόματα αυτών που αποτέλεσαν τον τελικό κατάλογο των οικιστών. Τα ονόματα αυτών των πρώτων κατόχων οικιών του συνοικισμού σώζονται στον στατιστικό πίνακα «*τῶν ἐν Μινώα συνοικισθέντων Κρητῶν*», που με εντολή του υπουργείου Εσωτερικών συντάχθηκε ύστερα από επιτόπια έρευνα από τον νομόρχη Αργολιδοκορινθίας και τον οικονομικό έφορο Ναυπλίας τον Νοέμβριο του 1848. Τα στοιχεία του πίνακα παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα του κρητικού πληθυσμού που επρόκειτο να εγκατασταθεί στο Τολό.

Μεταξύ ογδόντα δύο ονομάτων με ασφαλή στοιχεία από τον στατιστικό πίνακα, εβδομήντα δύο φέρονται ως έγγαμοι και δέκα ως άγαμοι. Η ηλικία δεκατριών κατοίκων από τους εγκατεστημένους αρχηγούς οικογενειών κυμαινόταν το 1848 ανάμεσα στο τριακοστό πέμπτο και το εβδομηκοστό έτος. Από τους πρώτους οικιστές είκοσι δύο είχαν αποβιώσει πριν από το 1848, ενώ ο μέσος όρος των μελών σαράντα εννέα οικογενειών έφτανε το 1846 τα 5,4 μέλη ανά οικογένεια.³

Σύμφωνα με έκθεση της επί του Συνοικισμού Επιτροπής προς το υπουργείο Εσωτερικών στις 28 Δεκεμβρίου 1834, τον πληθυσμό αυτό αποτελούσαν 44 γεωργοί, 16 στρατιωτικοί, 14 τεχνίτες, 10 ναύτες και 44 ημερομίσθιοι και άνεργοι. Η έρευνα έδειξε ότι όσοι ήταν ή δηλώνονταν στρατιωτικοί σε διάφορους καταλόγους ήταν περισσότεροι. Για την ομάδα των φαλαγγιτών υπάρχουν περισσότερα στοιχεία:⁴ Δεκαοκτώ αγωνιστές, από όσους Κρήτες περιλαμβάνονταν στον κατάλογο του συνοικισμού, διορίστηκαν το 1837

3 Ο αριθμός φαίνεται ελάχιστα μεγαλύτερος από το μέσο μέγεθος της ελληνικής οικογένειας, που σύμφωνα με υπολογισμούς μελετητών κυμαινόταν μεταξύ 4,5 και 4,62 ατόμων (Πετμεζάς 2003: 41).

4 Μεταξύ άλλων βλ. Μαύρος 1991β: 395.

στη βασιλική φάλαγγα και έπαιρναν σύνταξη βαθμοφόρου στρατιωτικού. Δύο από αυτούς είχαν προταθεί για απονομή του αργυρού αριστείου. Αν προσθέσουμε και όσους δηλώνονταν ως στρατιωτικοί ή στρατιώτες, πρόκριτοι, δημογέροντες ή καπετάνιοι χωριών στην Κρήτη (*Χειρόγραφα*, 69), όσους από αυτούς έπαιρναν σύνταξη ή έγιναν χωροφύλακες στην Ελλάδα, η ομάδα των στρατιωτικών ανεβαίνει στους τριάντα δύο. Στους φαλαγγίτες ανήκε και ο Βασίλειος Χάλης, πρώτος δήμαρχος Μινώας, με ιδιόκτητη οικία στην Πρόνοια Ναυπλίου, που δεν κατοίκησε στο Τολό. Το 1848 είχε πλέον αποβιώσει.

Από τα στοιχεία που αφορούν την ίδια ομάδα προκύπτουν ενδείξεις και για την καταγωγή των πρώτων οικιστών: Οι περισσότεροι κατάγονταν από τα Σφακιά, την Κίσαμο, την Κυδωνία ή το Σέλινο Χανίων. Λιγότεροι ήταν όσοι προέρχονταν από τον Μυλοπόταμο, το Αμάρι ή τον Άγ. Βασίλειο Ρεθύμνης. Ακόμη μικρότερος ήταν ο αριθμός αυτών που είχαν καταγωγή από την Πεδιάδα Ηρακλείου.

Στις προθέσεις της κυβέρνησης ήταν, η Μινώα να εξελιχθεί σε ναυτική πόλη, να αποτελέσει κατά κύριο λόγο τόπο διαμονής ανθρώπων ασχολούμενων με τη ναυτιλία, το εμπόριο ή τη βιοτεχνία. Οι Σφακιανοί είχαν, μάλιστα, υποσχεθεί ότι θα προσελκύσουν και συμπατριώτες με τα καϊκια τους. Φαίνεται, όμως, ότι προσδοκίες και υποσχέσεις δεν πραγματοποιήθηκαν.

Η ταύτιση ονομάτων του πληθυσμού που επρόκειτο να εγκατασταθεί στη Μινώα με ονόματα που αναφέρονταν σε άλλες πηγές (*Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου* 1839, 10) οδήγησε στον σχηματισμό μιας γενικής ιδέας για την επαγγελματική διαφοροποίηση των οικιστών: «κτηματίας», «έμπορος», «αρτοποιός», «ράπτης», «βαφιτζής», «αυγουλάς», «σκυτοτόμος», «καπνοπώλης», «μπακάλης», «καθαριστής», «τεχνίτης», «γεωργός» είναι οι επαγγελματικές ιδιότητες που εντοπίστηκαν. Πάντως, από τους σαράντα εννέα κατοίκους της Μινώας που ζήτησαν δάνειο από την κυβέρνηση το 1846, τέσσερις μόνο, όπως φαίνεται, επρόκειτο να το επενδύσουν στο εμπόριο. Οι υπόλοιποι, κατά τη δήλωσή τους, θα το επένδυαν στη γεωργία.

5. Παραχώρηση εθνικής γης

Η κυβέρνηση, προκειμένου να διανείμει εθνική γη σε Κρήτες πρόσφυγες στο Τολό, ήταν αναγκασμένη να λάβει υπόψη της ότι η διαθέσιμη γη στην περιοχή δεν ήταν επαρκής για να καλύψει τις ανάγκες ενός σημαντικού αριθμού προσφύγων. Εξάλλου, όπως και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, οι ντόπιοι, παλαιοί καλλιεργητές εθνικών γαιών, δημιούργησαν προβλήματα (McGrew 1985: 187-189).⁵ Οι τελευταίοι είχαν στην κατοχή τους την περισσότερη

- 5 Ο William McGrew κάνει λόγο για κυρίαρχο αίσθημα τοπικισμού που όριζε τους εκπατρισμένους πρόσφυγες στην Ελλάδα ως «ξένους» και είναι πιθανό να λειτουργήσει αποτρεπτικά σε μια πιο γενναιόδωρη μεταχείρισή τους από την πλευρά της κυβέρνησης. Στην πραγματικότητα, κατά τη γνώμη μου, δεν επρόκειτο τόσο για ιδεολογικό ζήτημα όσο για τη διαφύλαξη του ζωτικού χώρου των γηγενών, την οποία καθιστούσε επισφαλή η έλευση των προσφύγων από τις αλύτρωτες περιοχές. Ο Ιωάννης Κωλέττης, υπουργός Εσωτερικών το 1834, είναι περισσότερο ακριβής στην ερμηνεία του. Το πρόβλημα στον σχηματισμό αποικιών, εξηγεί σε αναφορά του προς την Αντιβασιλεία, είναι ότι από τη μια πλευρά οι καλής ποιότητας γαίες βρίσκονταν στην κατοχή παλαιών καλλιεργητών και, από την άλλη, οι νέοι άποικοι αρνούσαν να δεχθούν χέρσες γαίες, ακαλλιέργητες για πολλά χρόνια και, ως εκ τούτου, με πυκνή άγρια βλάστηση (δένδρα και θάμνους). Εξάλλου, η συνήθεια της αγρανάπαυσης καθιστούσε για τους καλλιεργητές αναγκαία μια διπλάσια ποσότητα γαιών από αυτήν που θα έπρεπε λογικά να απαιτήσουν. Οι ίδιες δυσκολίες στην εγκατάσταση μιας νέας κοινότητας εμφανίσθηκαν στον εποικισμό των Σαμίων στα Ψαχνά της Ευβοίας, στη Ναύπακτο, όπου οι εθισμένοι στα όπλα Σουλιώτες αντιμετώπισαν τις διαμαρτυρίες των ντόπιων και, μεταξύ άλλων, στον εποικισμό Κρητών στο Τολό και στη Μεθώνη της Μεσσηνίας. Στην τελευταία, η «ανεπάρκεια» ακαλλιέργητων γαιών έφερε αντιμετώπους τους Κρήτες εποίκους και πάλι με τους ντόπιους. Η πρόταση της επιτροπής των Κρητών, να δοθούν στους νέους εποίκους οι γαίες που κατείχαν Γορτύνιοι στην πεδιάδα της Μεθώνης, οι οποίοι κατέβαιναν από τα βουνά τους για καλλιέργεια της γης, χωρίς να έχουν εγκαταλείψει τη γενέθλια επαρχία και τη φροντίδα των ποιμνίων τους, δεν βρήκε σύμφωνη την κυβέρνηση. Έτσι, το μέτρο που προκρίθηκε ως πλέον κατάλληλο ήταν η εξομοίωση παλαιών καλλιεργητών και νέων εποίκων ως προς τη διανομή της γης: Καλλιεργημένες και ακαλλιέργητες γαίες έπρεπε να καταμετρηθούν και να διανεμηθούν εξίσου σε παλαιούς και νεοφερμένους κατοίκους, με κριτήριο όχι μόνο την έκταση, αλλά και την ποιότητα των γαιών, ενώ οι χρήστες της γης δεν θα ήταν πλέον απλοί κάτοχοι, αλλά κύριοι των γαιών. Το ίδιο μέτρο τέθηκε σε εφαρμογή και στον εποικισμό Κρητών στο Τολό. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, φάκ. 279, έγγρ. 060:

καλλιεργούμενη ή επιδεκτική καλλιέργειας γη. Οι Δρεπανοχωρίτες, συγκεκριμένα, ανησυχώντας για την επικείμενη απόσπαση της γης τους, έκαναν διαβήματα στο υπουργείο Εσωτερικών, φύτευαν με αμπέλια τα καλύτερα κτήματα ή κατέστρεφαν τις νύκτες τα ορόσημα των γαιών που επρόκειτο να παραχωρηθούν στους εποίκους. Από την άλλη πλευρά, οι Κρήτες αρνούνταν να δεχθούν χέρσα γη και απειλούσαν ότι θα διαλύσουν τον συνοικισμό και θα επιστρέψουν στην Κρήτη.⁶

Επίσης, η κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει γη σε όσους Κρήτες δεν ήταν αποφασισμένοι να εγκατασταθούν μόνιμα στη Μινώα και να ασχοληθούν οι ίδιοι με την καλλιέργεια. Η χαώδης κατάσταση των παλαιών παραχωρήσεων εθνικών γαιών σε Κρήτες δεν έπρεπε σε καμιά περίπτωση, σύμφωνα με τον νέο σχεδιασμό, να επαναληφθεί. Η πολιτική του εποικισμού προσφύγων στην Ελλάδα απέβλεπε, πέρα από αυτή καθαυτή την επίλυση του προβλήματος, στην καλλιέργεια της γης και στη διεύρυνση της τάξης των μικροκαλλιεργητών. Το όλο πρόγραμμα, όμως, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και οι Κρήτες ελάχιστα συνέβαλαν στην επιτυχία του. Οι περισσότεροι εγκατέλειψαν, εκποίησαν ή έδωσαν τη γη στους ντόπιους να την καλλιεργήσουν. Κατ' αυτό τον τρόπο, προκλήθηκε ζημία στο Δημόσιο, που στερήθηκε τον εισπραττόμενο από τους παλαιούς κατόχους φόρο επικαρπίας, και η ελληνική γεωργία δεν σημείωσε παρά μικρή πρόοδο, αφού ελάχιστες νέες γαίες εκχερσώθηκαν και κατέστησαν παραγωγικές.⁷

J. Coletti, Le Secrétaire d'État pour l'Intérieur, "Sur la colonization des Cretois à Modon", Ναύπλιο 12/24 Οκτ. 1834.

6 Οι γαίες που είχαν παραχωρηθεί σε Κρήτες το 1831 στην Τίρυνθα —και αφαιρέθηκαν το 1833 λόγω της σχεδιαζόμενης δημιουργίας του βασιλικού αγροκηπίου— θα εξισορροπούσαν το πρόβλημα αν παραχωρούνταν εκ νέου σ' αυτούς. Η συνολική έκταση των γαιών ήταν 800 στρέμματα, τα οποία είχαν ήδη εκχερσώσει οι Κρήτες και δεν έπαυσαν να τα διεκδικούν από το Δημόσιο. Το 1838, όταν άρχισε η καταμέτρηση για τη δημιουργία της γερμανικής στρατιωτικής αποικίας στον χώρο του πρώην αγροκηπίου, η κυβέρνηση έκρινε ότι δεν υπήρχε πλέον εμπόδιο για την παραχώρηση των υπό αίρεση γαιών στους Κρήτες, ώστε στη Μινώα να μην πάρουν παρά το συμπλήρωμα των γαιών που τους αναλογούσε.

7 Επιστολή, δημοσιευμένη στην εφημερίδα «Εποχή» της 6^{ης}-1-1835, είναι ενδει-

Το νομοθετικό πλαίσιο της παραχώρησης ήταν, εξάλλου, αποτρεπτικό για πολλούς κρήτες εποίκους: Η παραχώρηση γης στους οικιστές της Μινώας δεν έγινε δωρεάν. Σύμφωνα με τις διατάξεις του *περί προικοδοτήσεως τών ελληνικών οικογενειών* Νόμου της 26^{ης} Μαΐου/7 Ιουνίου 1835, βασικός όρος για τη διανομή γης αξίας 2000 δρχ. σε κάθε ελληνική οικογένεια εγκατεστημένη σε έναν δήμο του κράτους ήταν η αποπληρωμή του χρεολυτικού τιμήματος σε τριαντάξι έτη. Οι έποικοι της Μινώας αντέδρασαν στην προσπάθεια της κυβέρνησης να εφαρμόσει και στη δική τους περίπτωση αυτή τη

κτική των αντιδράσεων των ντόπιων απέναντι στους κρήτες εποίκους και φαίνεται ότι αποτελεί απάντηση σε άρθρο της εφημερίδας «Αθηνά» του Εμμ. Αντωνιάδη (φύλλο 206), υποστηρικτικό της υπό δημιουργία αποικίας των Κρητών στο Τολό (Βλ. ΓΑΚ, «Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη», Δ', κτύιο 7: Συνοικισμοί/Κρητών Συνοικισμός). Ο συντάκτης της επιστολής επισημαίνει την κύρια αιτία δυσaréσκειας των κατοίκων της επαρχίας Ναυπλίας, την κατοχή, δηλαδή, από Κρήτες γαιών που παραδοσιακά καλλιεργούσαν ντόπιοι, αποτέλεσμα της πλημμελούς εφαρμογής του Ψηφίσματος Καποδίστρια. Σύμφωνα με τις τότε παραχωρήσεις, 12 χιλιάδες στρέμματα εθνικών γαιών στον κάμπο Ναυπλίου ανήκαν έκτοτε στην κατοχή Κρητών. «*Κατηντήσαμεν δούλοι όλγων Κρητών κατοικούντων εις τήν Πρόνοιαν Ναυπλίου (πολλοί τών όποιών απέκτησαν λαμπράς οίκίας), οί όποιοί νέμονται περίπου 12 χιλιάδες στρέμματα ως άλλοι σπαχήδες, χωρίς να καλλιεργούν ποσώς αύτοί οί ίδιοι*», παρατηρεί ο συντάκτης της επιστολής και παραθέτει ως επιπλέον απόδειξη των λόγων του την αναγκαστική μετοικεσία των κατοίκων πέντε χωριών του Δήμου Ασίνης (Ταλιώτη, Τσερέκου, Μακρυβούνι, Τουρκάκι και Μερζές) στα υπόλοιπα πέντε χωριά του Δήμου, λόγω παραχώρησης σε Κρήτες των 1700 στρεμμάτων εθνικής γης που οι ίδιοι κατείχαν μέχρι τότε. Η γλώσσα του συντάκτη της επιστολής, παρά τη συναισθηματική της φόρτιση, απηχεί τη σύγκρουση παλαιών καλλιεργητών και Κρητών εποίκων ως προς τη χρήση της εθνικής γης, η ισχνή διαθεσιμότητα της οποίας δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την ειρηνική συνύπαρξή τους. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος είχε επισημάνει το 1833 τα προβλήματα που δημιουργησε η επί Καποδίστρια παραχώρηση εθνικών γαιών σε Κρήτες, ερμηνεύοντας λογικά, σε αντίθεση με τον συντάκτη της «Εποχής», το ζήτημα: «Απομακρυνθήκαμε από αυτή την αρχή [να μην παραχωρούμε στους εποίκους παρά χέρσες γαίες] από τη στιγμή που αρχίσαμε τον εποικισμό των Κρητών. Αντιμετωπίσαμε τους κρήτες εποίκους ως πρώτους καλλιεργητές και θελήσαμε να καταστήσουμε εποίκους τους γηγενείς. Παραχωρήσαμε στους Κρήτες γαίες που οι αυτόχθονες είχαν εκχερσώσει και αναγκάσαμε έτσι τους τελευταίους να εκχερσώσουν άλλες. Βάλαμε, λοιπόν, τους εποίκους σε εχθρική θέση απέναντι στους ντόπιους και ένα πνεύμα γενικής δυσaréσκειας φάνηκε από την αρχή, πράγμα που δεν μπορούσε να οδηγήσει σε επιτυχία τον εποικισμό»: ό.π., σημείωση 1.

ρύθμιση. Όσοι είχαν ήδη λάβει γαίες, σύμφωνα με το Ψήφισμα Καποδίστρια, αρνούνταν να εκτιμηθεί η γη τους και να συμπληρωθεί η προικοδοτική πίστωση με γη στη Μινώα. Οι άλλοι αποποιούνταν τη γη και ζητούσαν δωρεάν παραχώρηση, όπως έγινε επί Καποδίστρια. Τον Ιούλιο του 1839 στάλθηκαν στον δήμαρχο Μινώας τριάντα οκτώ πιστωτικά γραμμάτια. Μόνο δεκατέσσερις από τους κληρούχους τα δέχθηκαν (Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών: Εθνικά Κτήματα, 1839: 1186).⁸ Ο αριθμός αυτών που πήραν τελικά γη τριάντα πέντε στρεμμάτων ήταν 32.

6. Οικισμός Κρητών Μινώας: «Δήμος υπό διάλυση»

Κρήτες κάτοικοι της Μινώας, απευθυνόμενοι στον βασιλέα στις 20 Ιανουαρίου 1838, υποστήριζαν μεταξύ άλλων ότι «...είς αὐτὸν τὸν ἐρημότοπον δὲν ὑπάρχουσιν οὔτε ἐμπόριον οὔτε ἄνθρωποι διὰ τὰ δύνανται νὰ κερδίσωσι τὰ πρὸς τροφήν των ἀναγκαῖα ἔξοδα...» (Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1838: 268) και ζητούσαν να εφαρμοσθούν οι όροι οι προβλεπόμενοι από τα βασιλικά διατάγματα για την ίδρυση του συνοικισμού: Η παραχώρηση γης για καλλιέργεια και του εθνικού περιβολιού για την ύδρευση της πόλης, η οικοδόμηση εκκλησίας, η άδεια για τον ελλιμενισμό πλοίων, η ρύθμιση για επιβολή κοινοτικών φόρων. Έκτοτε, συχνές ήταν οι αναφορές που υπέβαλλαν στη Διοίκηση, προκειμένου να εκθέσουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ιδίων και των οικογενειών τους.

Το 1842 το Δημοτικό Συμβούλιο δήλωσε αδυναμία να καταβάλει στον δάσκαλο του αλληλοδιδασκτικού σχολείου του Δήμου τους οφειλόμενους από το 1837 μισθούς του και ζήτησε τη συνδρομή της κυβέρνησης (Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1842: 2248). Από τη σωζόμενη αλληλογραφία μεταξύ υπουργείου Εκκλησιαστικών, δημάρχου Μινώας και διοικητικών αρχών Ναυπλίας δίνεται η εντύπωση ότι ο Δήμος είχε περιέλθει σε μεγάλη απορία και ερημία.⁹ Στην ετήσια έκθεση

8 Έγγρ. 036. Το αρχείο είναι προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=01&id=4616>>.

9 Ο δάσκαλος, Αναστάσιος Ιωάννου, διαμαρτύρεται στο υπουργείο στις 8 Αυγού-

της Νομαρχίας Αργολιδοκορινθίας προς το υπουργείο Εσωτερικών (9 Μαΐου 1848), αναφέρονται, επίσης, για την πρόοδο του κρητικού συνοικισμού στη Μινώα τα εξής: «...Ὁ κατὰ τὸ 1834 συστηθεὶς εἰς Μινώαν/Τουλὸν συνοικισμὸς τῶν Κρητῶν, ὄχι μόνον δὲν προώδευσε κατὰ τὰς εὐχὰς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ συμφέρον τῶν συνοικισθέντων, ἀλλὰ μάλιστα πλησιάζει ἡ ἐντελής αὐτοῦ διάλυσις. Αἰτία δὲ τούτου εἶναι ἡ ἔλλειψις τῶν μέσων, δι' ὧν δύνανται οἱ συνοικισθέντες νὰ προσπορίζωνται ἀνέτως τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα...». Ας σημειωθεί ότι πριν από δύο χρόνια, το 1846, διαδόθηκε μια φήμη, η οποία αναστάτωσε τους κατοίκους, σχετικά με σχεδιαζόμενη διάλυση του Δήμου Μινώας και συγχώνευσής του στον Δήμο Ναυπλίου.¹⁰

στου 1841 για μη καταβολή των μισθών του και εκφράζει τη βεβαιότητα ότι αυτή δεν πρόκειται να γίνει στο εγγύς μέλλον «ἔνεκα τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ πλείονος μέρους τῶν Κρητῶν ἐκ τοῦ Δήμου». Η ετήσια αντιμισθία του δασκάλου ήταν 960 δρχ. και τα ετήσια έσοδα του Δήμου 1400 δρχ.

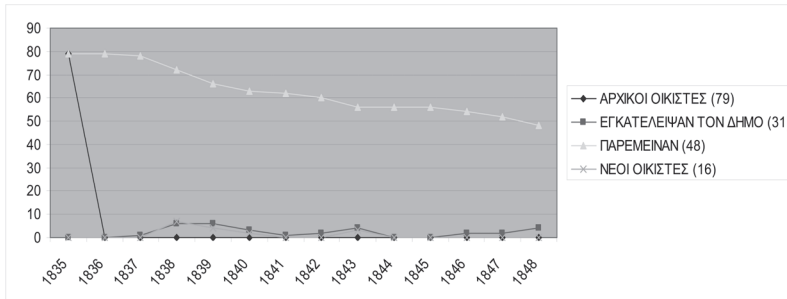
- 10 Από αναφορές του δημάρχου Μινώας και του νομάρχη Αργολιδοκορινθίας φαίνεται ότι οι φήμες προήλθαν από τον λοχαγό του Πυροβολικού, Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη, ο οποίος, δρώντας προφανώς υπέρ της αντιπολίτευσης, διέδωσε σε Κρήτες της Μινώας ότι η Νομαρχία, επιβουλευόμενη τα κρητικά συμφέροντα, είχε την πρόθεση να διαλύσει ή να συγχωνεύσει τον Δήμο με τον Ναυπλία, για να τον επηρεάσει ευκολότερα στις μελλοντικές βουλευτικές εκλογές, ώστε να επιτύχουν οι υπουργικοί υποψήφιοι. Ο Ζυμβρακάκης, κατά πληροφορίες του δημάρχου, είχε επέμβει στις τελευταίες δημαρεισίες και λόγω αυτής της παρέμβασης προξενήθηκαν παρατυπίες και δυσარέσκεις μεταξύ των δημοτών. Την ίδια εποχή, πάντως, η ελληνική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε για την ενθάρρυνση που είχε δώσει ο Οθωμανός πρέσβης, Μουσούρος μπέης, σε κρήτες εποίκους, να εγκαταλείψουν την Ελλάδα και να επανέλθουν στην Κρήτη. Ο Πάλμερστον απάντησε σε δριμύ ύφος, δικαιολογώντας τη φυγή των Κρητών, την οποία απέδιδε στην ελεεινή κατάσταση της χώρας, την κακοδιοίκηση, τη ληστεία, τη βία, την ανασφάλεια και την ατιμωρησία. Θεώρησε, επίσης, υπεύθυνη την ελληνική κυβέρνηση για την κριτική που άσκησε η εφημερίδα «Ζέφυρος» σε κύριο άρθρο της στον Μουσούρο και απαίτησε την ικανοποίησή του για την προσβολή. Το γεγονός δεν είχε σχέση μόνο με τους Κρήτες της Μινώας: αφορούσε τους Κρήτες της ελληνικής επικράτειας. Ο υπουργός Εσωτερικών, Ιωάννης Κωλέττης, με εγκύκλιο διαταγή της 2ας Σεπτεμβρίου 1846 προς τους νομάρχες του κράτους, καθόρισε απαγορευτικά μέτρα για όσες κρητικές οικογένειες είχαν πρόθεση να επανέλθουν στην Κρήτη, καθιστώντας σαφές ότι κάθε ενέργεια που σκοπεύει να παρασύρει τους Κρήτες της ελεύθερης Ελλάδας στρέφεται εναντίον και των ελληνικών και των κρητικών συμφερόντων.

Το 1848, η Βουλή βρέθηκε σε αμηχανία σχετικά με την επιβαλλόμενη κατά τον νόμο επικύρωση ή ακύρωση της πρόσφατης εκλογής του βουλευτή του Δήμου Μινώας, Σπυριδωνος Αντωνιάδη, και όρισε ειδική επιτροπή βουλευτών για να διερευνήσει αν ο Δήμος στηριζόταν σε πραγματικό συνοικισμό (*Αρχείο Βουλής των Ελλήνων* 1848: 22).¹¹ Την ίδια εποχή, οι ανάγκες εκτέλεσης του *περί αποικισμού των Κρητών* Νόμου επέβαλαν τη συγκέντρωση αξιόπιστων πληροφοριών για την πραγματική κατάσταση του κρητικού συνοικισμού. Αποτέλεσμα της έρευνας που διενεργήθηκε με εντολή του υπουργείου Εσωτερικών από διοικητικές αρχές της Ναυπλίας είναι και ο στατιστικός πίνακας που ήδη έχει αναφερθεί. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτουν τα εξής:

(1) Το 1848, από το σύνολο των 128 αριθμημένων οικοπέδων-οικιών των πρώτων οικιστών, 11 είχαν παραμείνει οικόπεδα και 117 είχαν οικοδομηθεί. Από τις 117 οικίες, 102 ήταν σε καλή κατάσταση, ενώ 15 σε κακή ή ερειπωμένες.

(2) Από τους αρχικούς οικιστές του καταλόγου υπάρχει ασάφεια για τους 6, δεν κατοίκησαν καθόλου 55, κατοίκησαν και έφυγαν αργότερα από τον Δήμο 31, κατοίκησαν εξαρχής και παρέμειναν στη Μινώα 48 (βλ. εικόνα 2).

11 Απόφαση της Α' Εθνοσυνέλευσης της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1844 (συν. ΜΣΤ'), επικυρωμένη από τον περί εκλογής βουλευτών Νόμο (άρθρο 3), όριζε ότι Έλληνες μετανάστες στην Ελλάδα είχαν το προνόμιο να εκλέξουν ίδιο βουλευτή αν ο συνοικισμός που είχαν συγκροτήσει αποτελούσε χωριστό δήμο, με πληθυσμό ίσο με το ήμισυ του ελάχιστου όρου περιφέρειας επαρχιακού συμβουλίου. Σύμφωνα με μεταγενέστερη υπουργική εγκύκλιο της 30ής Μαρτίου 1844, ο απαιτούμενος αριθμός του πληθυσμού έπρεπε να είναι τουλάχιστον 2041 ψυχές. Ήδη η Βουλή είχε ακυρώσει την εκλογή του Εμμ. Αντωνιάδη ως βουλευτή Μινώας το 1844, αφού ο Δήμος είχε πληθυσμό μόλις 314 ψυχών. Ωστόσο, το 1847 το υπουργείο Εσωτερικών χορήγησε στους εποίκους Κρήτες άδεια εκλογής ιδίου βουλευτή, μετά τη διενέργεια της οποίας η Βουλή εξέτασε κατά καθήκον τη νομιμότητά της, όπως και στο παρελθόν. Τα τεκμήρια που παρουσιάστηκαν κατά τη διαδικασία της εξελέξεως επιβεβαίωσαν την πληθυσμιακή ισχύοντα του Δήμου Μινώας και οδήγησαν τη Βουλή να ψηφίσει και πάλι το άκυρο της εκλογής. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής*, Β' περ. (1847-1850), β' σύν., τ. Α', σ. 763-778. Επίσης, *Η βουλευτική εκλογή τῶν ἐν Μινῳά Κρητῶν*, χ.χ. στο: «Ιστορικά αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη», Δ', κυτ. 7: «Συνοικισμοί/Κρητών Συνοικισμός».

Εικ. 2 : Μεταβολές πληθυσμού οικιστών Μινώας 1835-1848

(3) Από τους αρχικούς κατόχους οικιών-οικοπέδων, 64 εξακολούθησαν να κατέχουν τις οικίες τους, 24 οικίες είχαν κάτοχο συγγενή του πρώτου κατόχου, 31 οικίες είχαν νέο κάτοχο, ενώ για 9 οικίες δεν υπήρχε κάτοχος.

(4) Από τους 31 νέους κατόχους, 12 ανήκαν στους πρώτους οικιστές και 19 δεν προέρχονταν από την πρώτη ομάδα.

Σύμφωνα με αναφορά του νομάρχη (αρ. 9015/29-11-1848) μόνο 64 οικογένειες κατοικούσαν στη Μινώα το 1848 και ο πληθυσμός των πραγματικών κατοίκων ανερχόταν στις 282 ψυχές.¹²

7. Επίλογος

Δεκατρία χρόνια μετά την ίδρυση της Μινώας, οι αισιόδοξες προβλέψεις για την ανάπτυξη της είχαν διαψευσθεί. Ισχνότητα πληθυσμού, ανεπάρκεια πόρων, στασιμότητα είναι τα αποτελέσματα που καταγράφονται το 1848 ως προς την πορεία του οικισμού (Μηλιαράκης 1886: 90-92).¹³ Από την πλευρά του κράτους, η ίδρυση και διατή-

12 Η ταύτιση των δημογραφικών πληροφοριών της τότε διοίκησης με τα αποτελέσματα του παρόντος στατιστικού υπολογισμού ελέγχει την ακρίβεια και των δύο. Η σύμπτωση είναι εύλογη, αφού η πηγή των δεδομένων, ο *πίναξ τών εν Μινώα συνοικισθέντων Κρητών*, είναι κοινή.

13 «Τὸ χωρίον Τολὸ ἤδη εὐρίσκεται ἐν παρακμῇ. Διότι οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων, μὴ δυνάμενοι νὰ ζήσωσιν, ἔνεκα τοῦ περιωρισμένου χώρου, ἐγκατέλιπον αὐτό, ἀλλαχοῦ διασπαρέντες. Ὁλόκληρος ἐν Τολῷ συνοικία, ὁ Σφακιανὸς μαχαλάς, παριστὰ ἐρείπια ἐγκαταλειφθεισῶν οἰκιῶν. Σήμερον ἐν τῷ χωρίῳ βιοῦσι

ρηση του κρητικού οικισμού πρέπει να θεωρείται επιτυχία. Το κράτος κατάφερε να εποικίσει έναν έρημο και άγονο τόπο, να δώσει ταυτότητα σε πρόσφυγες, αναδεικνύοντάς τους σε πολίτες με δικαιώματα και υποχρεώσεις, και να αυξήσει τον παραγωγικό πληθυσμό. Ενώ, βέβαια, για τους Κρήτες η Μινώα ήταν ασφαλής τόπος καταφυγής των επαναστατημένων και καταδιωκόμενων συμπατριωτών τους, την ίδια στιγμή το κράτος μπορούσε να αντιμετωπίζει καλύτερα τα σοβαρά προβλήματα που ανέκυπταν από την παρουσία προσφύγων στην επικράτεια.¹⁴

Ως προς την ανάπτυξη της γεωργίας, ο εποικισμός των Κρητών δεν είχε την προσδοκώμενη επιτυχία. Πολλοί, μάλιστα, πολιτικοί στην Ελλάδα υποστήριζαν ότι οι Κρήτες δεν είχαν κλίση στη γεωργία. «Πώς να αποικίσεις έναν πληθυσμό που στην πλειοψηφία του αποτελείται από χήρες και πολεμιστές, εχθρούς του αρότρου», είχε εκτιμήσει το 1833 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, υπουργός Οικονομικών, σε αναφορά του (σε γαλλική γλώσσα) προς την Αντιβασιλεία (Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1833: 279). Οι έποικοι, εξάλλου, της Μινώας βρέθηκαν αντιμέτωποι με το σκληρό έδαφος, με τα αναποτελεσματικά μέσα και μεθόδους καλλιέργειας, με την έλλειψη κεφαλαίων, με τις εγγενείς δυσκολίες της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, αλλά και με τις περιορισμένες δυνατότητες του νεοσύστατου κράτους. Συχνά είχαν

πενιχρώς 50 οικογένειαι.», επισημαίνει ο Αντώνης Μηλιαράκης πολύ αργότερα, βέβαια, από το 1848.

- 14 Τα μέτρα αποκατάστασης προσφύγων, στη συγκεκριμένη περίπτωση Κρητών, στο ελληνικό κράτος ήταν ταυτοχρόνως και μέτρα ελέγχου. Σύμφωνα με κανόνες του διεθνούς δικαίου της εποχής, οι πρόσφυγες έπρεπε να βρίσκονται μακριά από τις μεθόριες επαρχίες, συγκεντρωμένοι σε μία ή περισσότερες πόλεις, γεγονός που θα επέτρεπε την επιτήρησή τους, ώστε να μη διαταραχθεί η ασφάλεια του κράτους υποδοχής. Σχετική ανασφάλεια της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στην έλευση κρητών προσφύγων το 1841 στην Ελλάδα διαφαίνεται σε εντολή του υπουργείου Εσωτερικών προς τον διοικητή Αττικής με ημερομηνία 4 Δεκεμβρίου 1841, στην οποία συνιστάται, μεταξύ άλλων μέτρων, η απομάκρυνσή τους από την πρωτεύουσα και η προσπάθεια εγκατάστασής τους (=περιορισμού) στη Μινώα: Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών: Εθνικά Κτήματα, 1841: 1341, έγγρ. 015, 016, 017, 018.

να αντιμετωπίσουν και την απληστία των φοροεισπρακτόρων, ενώ Λιμεναρχείο, Τελωνείο και Υγειονομείο άργησαν να συσταθούν στο λιμάνι. Επιπλέον, δεν είχαν την αποδοχή των αυτοχθόνων. Οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών δεν παραιτούνταν υπέρ των εποίκων ούτε και από την περίσσεια εθνικής γης που είχαν στην κατοχή τους. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι μισοί από τους εποίκους στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη στη Μινώα εγκατέλειψαν τον Δήμο πριν από το 1848.

Πέρα απ' αυτά, υπήρχε και η διαρκής νοσταλγία της Κρήτης και η αίσθηση του χρέους για τη συμμετοχή στις επαναστάσεις που γίνονταν στο νησί.¹⁵ Ήταν κι αυτοί ισχυροί λόγοι που έκαναν τους Κρήτες να θεωρούν την παραμονή τους στην Ελλάδα προσωρινή. Όπως πάντα, όμως, οι επιλογές, οι συμπεριφορές και οι δημιουργούμενες στην πορεία υποχρεώσεις δεν είναι ενιαίες. Έτσι, αρκετοί έμειναν οριστικά στους τόπους εγκατάστασης. Μερικά από τα επώνυμα των πρώτων Κρητών εποίκων στη Μινώα απαντούν ακόμη και σήμερα στην περιοχή.

15 Εκτός των άλλων προσφορών τους, πολλοί Κρήτες, διορισμένοι στη βασιλική φάλαγγα ως βαθμοφόροι αξιωματικοί, δαπάνησαν το πιστωτικό γραμματίο που έλαβαν από το κράτος (για αγορά γης) στο κίνημα του 1841 στην Κρήτη. Στο αρχείο των Εθνικών Κτημάτων εντοπίζουμε αιτήσεις για άδειες εκποιήσεως τέτοιων γραμματίων από φαλαγγίτες Κρήτες. Μεταξύ αυτών και ο Βασίλειος Χάλης.

Παράρτημα: Κατάλογος Οικιστών Μινώας 1835 – 1848

Αρ. Οικίας	Πρώτος Κάτοχος (οικίας)	Τόπος διαμονής	Νέος Κάτοχος
1	ΕΜΜ. ΣΑ(Ι)ΜΑ(Ι)ΡΤΖΑΚΗΣ	Σπέτσες	Ο ΙΔΙΟΣ
2	ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΟΚΑΛΗΣ	Μεσολόγγι	Μ. ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗΣ
3	Μ. ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ	[Τολό]	Ο ΙΔΙΟΣ
4	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΣΑΔΑΚΗΣ	Αθήνα	Ο ΙΔΙΟΣ
5	ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΤΖΑΚΗΣ		Α. ΤΖΟΥΔΕΡΑΚΗΣ
6	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΡΟΥΧΑΣ	Κρήτη	ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΚΟΡΔΥΛΗΣ
7	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΡΤΖΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ
8	ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΣΩΜΑΡΙΠΑΣ	Πάρος	Ο ΙΔΙΟΣ
9	ΜΙΧΑΗΛ ΛΥΡΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
10	ΠΕΤΡΟΣ ΑΡΚΑΔΙΩΤΗΣ	Μερζές Ναυπλίας	ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
11	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΖΑΤΖΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
12	Α. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
13	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΛΕΚΑΚΗΣ	Κρήτη	ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
14	ΕΜΜ. ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗΣ	Πρόνοια	Ο ΙΔΙΟΣ
15	Ν. ΒΛΑΣΤΟΣ	Πρόνοια	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΙΡΕΤΗΣ
16	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
17	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΥΛΑΚΑΚΗΣ	Κρήτη	ΟΥΔΕΙΣ
18	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΓΩΝΑΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
19	Β. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
20	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΗΣ	Τολό	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
21	ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΝΤΖΑΚΟΠΟΥΛΟΣ	Τολό	Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
22	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΘΙΑΚΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ

23	ΜΙΧΑΗΛ ΡΟΖΑΚΗΣ	Κρήτη	ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΓΓΕΛΗΣ
24	ΙΩΑΝΝΗΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ή ΟΡΦΑΝΟΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
25	Μ. ΜΑΥΡΑΚΗΣ	Ναύπλιο	ΟΥΔΕΙΣ
26	ΗΛΙΑΣ ΚΟΜΜΑΤΑΣ	Πάτρα	ΟΥΔΕΙΣ
27	ΟΥΔΕΙΣ		Β. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ
28	ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΥΤΡΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
29	Ν. ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
30	ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΙΚΑΚΗΣ	Ναύπλιο	Ο ΙΔΙΟΣ
31	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
32	ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
33	Μ. ΤΖΕΝΕΒΡΑΚΗΣ	Αθήνα	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
34	Μ. ΠΡΟΣΝΕΡΙΤΗΣ	Σπέτσες	Ο ΙΔΙΟΣ
35	ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΝΟΥΔΑΚΗΣ	Κρήτη	Ο ΙΔΙΟΣ
36	ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΝΑΡΗΣ	Απεβίωσε	Η ΑΝΗΨΙΑ ΤΟΥ, ΣΥΖ. ΙΩΑΝΝΗ ΜΠΟΚΑΛΗ
37	Μ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τρίπολη	Ο ΙΔΙΟΣ
38	Μ. ΛΟΥΛΟΥΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
39	ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝΩΜΕΡΙΤΑΚΗΣ	Σύρος	Η ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ
40	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΖΙΡΙΤΑΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
41	ΜΙΧΑΗΛ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
42	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
43	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
44	ΜΑΝΟΛΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
45	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΕΜΦΙΛΗΣ	Κρήτη	Ο ΙΔΙΟΣ
46	ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
47	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
48	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΑΛΟΥΣΤΡΟΣ	Μύκονος	ΣΤΑΥΡΟΣ ΞΕΤΡΥΠΗΣ
49	ΖΑΧΑΡΗΣ ΣΑΛΟΥΣΤΡΟΣ	Ίος	ΣΤΑΥΡΟΣ ΞΕΤΡΥΠΗΣ
50	ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΙΩΤΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
51	ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΤΡΑΚΗΣ	Αθήνα	Ο ΙΔΙΟΣ
52	ΜΙΝΑΣ ΚΑΡΕΜΦΙΛΗΣ	Αθήνα	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗΣ

ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΡΗΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΜΙΝΩΑ (ΤΟΛΟ) ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ (1833-48)

53	ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ	Κρήτη	ΟΥΔΕΙΣ
54	ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΠΑ ΛΟΥΛΟΥΔΑΚΗΣ	Απεβίωσε	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΝΤΑΜΟΥΛΗΣ
55	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΡΝΑΛΗΣ	Μήλος	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
56	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΑΓΟΥΒΑΡΔΟΣ	Σπέτσες	Ο ΙΔΙΟΣ
57	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΥΛΟΥΔΑΚΗΣ	Αθήνα	Η ΧΗΡΑ ΧΡΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΟΥ
58	Γ. ΠΑΠΑ ΝΙΚΗΦΟΡΑΚΗΣ	Σύρος	Ο ΙΔΙΟΣ
59	ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ	Κρήτη	ΚΩΝ/ΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΑΚΗΣ
60	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΑΚΗΣ	Απεβίωσε	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
61	ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
62	ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΣΑΛΟΥΣΤΡΟΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
63	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΠΡΩΤΟΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τολό (απεβίωσε)	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
64	ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΟΥΔΕΡΟΣ	Κρήτη	ΠΑΝΑΓΗΣ ΒΑΡΔΗΣ
65	Ν. ΠΑΠΠΑ ΣΤΑΜΑΤΗΣ	Τολό (απεβίωσε)	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
66	Ν. ΜΑΡΜΑΡΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
67	Π. ΜΑΡΜΑΡΑΚΗΣ	Αθήνα	Η ΧΗΡΑ ΚΑΛΟΓΡΑΙΑ
68	ΙΑΚΩΒΟΣ ΣΚΑΛΙΔΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
69	ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΟΥΔΑΛΗΣ	Μονεμβασιά	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΚΗΣ
70	Β. ΛΕΒΕΝΤΑΚΗΣ	Τολό	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
71	ΜΑΝΟΛΗΣ ΝΤΕΛΙΤΑΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
72	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΒΑΡΔΟΥΛΑΚΗΣ	Μονεμβασιά	Ο ΓΑΜΒΡΟΣ ΤΟΥ
73	ΕΜΜ. ΝΤΑΜΟΥΛΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
74	Ν. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
75	ΓΕΩΡΓΑΔΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ*		Η ΧΗΡΑ ΠΑΠΠΑ ΠΟΛΑΚΑΙΝΑ
76	ΦΡΑΝΤΖΙΣΚΟΣ ΝΤΑΜΟΥΛΗΣ	Ναύπλιο (απεβίωσε)	Η ΧΗΡΑ ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
77	ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΤΖΑΤΑΚΗΣ	Τολό (απεβίωσε)	Η ΧΗΡΑ ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ

* Πιθανόν είναι ο πλοίαρχος Πώλος Γεωργαδουράκης από τα Σφακιά. Προτάθηκε το 1837 για το αργυρούν αριστείο, αλλά το ίδιο έτος απεβίωσε.

78	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΒΕΡΓΑΚΗΣ	Σύρος	Ο ΙΔΙΟΣ
79	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΟΥΛΑΔΑΚΗΣ	Μήλος	Η ΠΕΝΘΕΡΑ ΤΟΥ
80	ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΠΑΠΟΛΑΚΗΣ	Απεβίωσε	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
81	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ	Κρήτη	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ
82	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΙΑΣ	Ναύπλιο (απεβ.)	Ο ΓΑΜΒΡΟΣ ΤΟΥ Ν. ΖΩΓΡΑΦΟΣ
83	Α. ΠΡΩΤΟΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ		Ο ΙΔΙΟΣ
84	ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΑΣΟΥΛΗΣ (ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ)	Πρόνοια Ναυπλίου (απεβίωσε)	Η ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΟΥ
85	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΟΡΡΑΦΟΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
86	ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΚΟΡΔΥΛΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
87	ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΛΑΤΑΚΗΣ	Αθήνα	Ο ΙΔΙΟΣ
88	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
89	ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΛΑΒΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
90	Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ	Κόρινθος	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΡΑΤΑΚΗΣ
91	ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΤΖΟΥΔΕΡΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
92	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΪΤΑΝΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
93	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ	Ύδρα	Ο ΙΔΙΟΣ
94	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ	Ύδρα	ΟΥΔΕΙΣ
95	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ ΜΕ ΤΗ ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ
96	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΑΛΗΣ	Απεβίωσε	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΖΕΡΒΟΥ
97	ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Β. ΧΑΛΗΣ	Απεβίωσε	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΖΕΡΒΟΥ
98	ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ	Άγνωστος	ΗΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝ. ΤΗ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΚΗ
99	ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΡΕΤΑΚΗΣ		ΣΤΡΑΤΗΣ ΝΤΕΛΙΤΑΣ
100	Π. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ Ν. ΡΙΚΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	ΟΙ ΙΔΙΟΙ

101	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΧΟΝΤΑΚΗΣ	Κόρινθος	Μ. ΜΑΥΡΑΚΗΣ
102	ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΘΕΚΛΑΣ	Πρόνοια Ναυπλίου (απεβίωσε)	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
103	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΡΒΟΣ	Πρόνοια Ναυπλίου (απεβίωσε)	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
104	ΠΑΠΠΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	ΧΑΤΖΗ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ
105	Ν. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗΣ**	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
106	ΖΑΧΑΡΗΣ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Αθήνα	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΛΑΛΗΣ
107	ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Αθήνα	Η ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ
108	Χ. Μ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Κρήτη	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
109	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΒΡΟΣ	Κρήτη	ΑΡΤΕΜΗΣ ΚΑΝΑΚΑΡΑΚΗΣ
110	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ	Αθήνα	Ο ΙΔΙΟΣ
111	ΑΡΤΕΜΗΣ ΚΑΝΑΚΑΡΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
112	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ		Η ΧΗΡΑ Α. ΜΑΡΚΑΚΗ
113	ΑΔΑΜΗΣ ΜΠΙΚΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
114	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΕΛΕΛΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
115	Ν. ΝΤΕΛΟΓΚ(Ι)ΑΝΝΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Η ΧΗΡΑ ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ
116	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΕΛΕΛΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
117	ΧΑΤΖΗ ΑΝΤΩΝΗΣ		ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΟΥ
118	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΙΚΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
119	ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΕΡΑΝΙΩΤΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΙΔΙΟΣ
120	Δ. ΠΑΠΠΑ ΜΙΧΕΛΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ

** Ο Νικόλαος Μαρκουλάκης αναφέρεται ως δημογέρων-πρόκριτος σε κατά-
σταση παραχωρητέων γαιών επί Καποδίστρια (βλ. ΓΑΚ, *Χειρόγραφα*, 69).
Παραχωρητέα γη 50 στρέμματα, ψυχές τέσσερις. Έλαβε τελικά γη 60 στρεμ-
μάτων ως αρχικαταλογιστής στην Τρίπολη και την επιστασία των γαιών που
έλαβαν πολλοί Κρήτες εκεί. Το 1846 ζητά από την κυβέρνηση δάνειο 200 δραχ-
μών για εμπόριο με εγγύηση το αμπέλι του, 1,5 στρέμμα, στον Κάμπο Παναγιάς.
Ετών 45 το 1837, λιμενοφύλακας στη Μινώα. Τα 60 στρέμματα στη Μαντίνεια
κατείχε ο γιος του Γεώργιος.

121	ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΥΠΑΚΗΣ	Πρόνοια Ναυπλίου	Ο ΥΙΟΣ ΤΟΥ
122	Μ. ΝΕΡΟΚΟΥΡΙΑΝΝΑΚΗΣ	Ναύπλιο	ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΕΡΑΝΙΩΤΗΣ
123	Χ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
124	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΑΜΠΑΡΕΣ	Τολό	Ο ΙΔΙΟΣ
125	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΜΠΙΡΗΣ	Κρήτη	ΟΥΔΕΙΣ
126	ΟΥΔΕΙΣ		
127	ΟΥΔΕΙΣ		
128	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΚΑΝΔΑΛΗΣ	Απεβίωσε	Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1833: 268, 279 : ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών οθωνικής περιόδου, 1833-1863, φ. 268, 279. Αθήνα.

Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών: Εθνικά Κτήματα, 1839: 1186, 1341 : ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών: Εθνικά Κτήματα, 1833-1869, φ. 1186, 1341. Αθήνα.

Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1842: 2248 : ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1833-1848, φ. 2246-2250. Αθήνα.

Αρχείο Βουλής των Ελλήνων 1848: 22 : ΓΑΚ, Αρχείο Βουλής των Ελλήνων 1843-1888, φ. 22, *Συλλογή Λαδά*. Αθήνα.

Βακαλόπουλος 1939 : Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*. Θεσσαλονίκη (επακέδοση: Ηρόδοτος, 2001).

Βαγιακάκος 1967 : Δικαίος Β. Βαγιακάκος, «Κρήτες πρόσφυγες εις την Πελοπόννησον επί Καποδίστρια», *Μνημοσύνη* Α': 41-70.

Βαγιακάκος 1969 : Δικαίος Β. Βαγιακάκος, «Εγγραφα περί των Κρητών προσφύγων εις την Πελοπόννησον επί Καποδίστρια», *Μνημοσύνη* Β': 102-173.

- Δηλιγιάννης – Ζηνόπουλος 1868 : Θεόδωρος Δηλιγιάννης – Γ. Κ. Ζηνόπουλος, *Ελληνική Νομοθεσία από του 1833 μέχρι του 1869*, τ. Ε'. Αθήνα.
- Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου 1839: 10 : ΓΑΚ, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου 1828-1899, Κατάστιχα: 10 (Δημοτογραφήσεις)/3 (Ετεροδημότες κάτοικοι Ναυπλίου και Μινώας). Ναύπλιο (*Ευρετήριο: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης*, Αθήνα, 1984).
- «Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη»: Δ', κυτίο 7: «Συνοικισμοί/Κρητών Συνοικισμός», *Βιβλιοθήκη των Γενικών Αρχείων του Κράτους* αρ. 13, Αθήνα 1974: 390.
- Κωτίτσας 2001 : Ιωάννης Κωτίτσας, *Ιστορία Τολον-Μινώα-Τολό Ναυπλίας*. Τρίπολη: Εκδ. “Φύλλα”.
- McGrew 1985 : William W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*. Kent, OH: The Kent State University Press.
- Μαύρος 1991α : Τάκης Μαύρος, «Παλαιά συμβόλαια Άργους και Ναυπλίου μη καταχωρημένα», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 36(2): 358-364.
- Μαύρος 1991β : Τάκης Μαύρος, «Παλαιά συμβόλαια Άργους και Ναυπλίου μη καταχωρημένα: Κρήτες διορίζουν πληρεξούσιο, 18-10-1840», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 37(2): 391-402.
- Μηλιαράκης 1886 : Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας*. Αθήνα.
- Πετμεζάς 2003 : Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ραγκαβής 1853 : Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τ. Β'. Αθήνα.
- Σκιαδάς 1993 : Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό Διάγραμμα Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*. Αθήνα.
- Χειρόγραφα*, 69 : «Κατάλογος οικογενειών κρητικού τινος συνοικισμού»: ΓΑΚ, *Χειρόγραφα*, χ.χ., αρ. 69.
- Ψωμαδάκης 2001 : Κωνσταντίνος Ψωμαδάκης, «Οι Κρήτες στην Αργολίδα και λοιπή Πελοπόννησο (1821-1831)», *Δαναός* Π. Άργος.

